

Prereforma o Reforma espanyola? El món religiós al voltant de Ferran II

Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS
Universitat Autònoma de Barcelona

1. EL MONARCA UNIVERSAL DELS ÚLTIMS TEMPS

Al segle XVIII, l'erudit i polígraf català Pere Serra i Postius va aplegar materials per escriure una història eclesiàstica de Catalunya, classificant-los segons els dies de l'any en què els fets s'havien esdevingut. I del 10 de març de 1452 va indicar:

Fue este dia del Natal de Fernando todo prodigios, todo maravillas. Escrive Garibay que aviendo amanecido el día claro, començó a descubrirse el Sol con resplandores dos vezes doblado mas que otras vezes; y que al mismo tiempo se manifestó en el ayre una Corona Real, de varios colores, muy hermosa, semejante al Iris del Cielo. Algunos dijeron que vieron en este día dos soles en España y el Maestro Vallés refiere que en Nápoles, un religioso carmelita, varón santo, dixo al Rey Don Alfonso, estando en Castelnovo, estas palabras: O Rey, hoy a nacido en España Citerior un Infante de tu generación que se llamará entre los Principes Christianos el mayor y hará obras heroicas, muchas y santas en sus [reinos] y fuera de ellos; ensalzará la Santa Fee Catholica y pondrá en grado muy superior la Religion Christiana y levantará a grande alteza la Honra de España. Y todo sucedió como este varon santo predijo.¹

En realitat, el naixement de Ferran va ser menys miraculós, ja que, com diu el seu millor biògraf actual, Ernest Belenguier, «ningú no sospitava que el petit amb el pas del temps es convertiria en el rei de reis peninsular».² Però els prodigis que explica Serra i Postius formen part d'una aurèola messiànica que va encerclar les figures de Ferran i d'Isabel des dels inicis del seu propi regnat,³ com han posat en

1. Biblioteca de la Universitat de Barcelona, ms. 188, f. 69r-v.

2. Ernest BELENGUER, *Ferran el Catòlic*, Barcelona, Edicions 62, 1999, p. 29.

3. En un discurs a les Corts de Barcelona de 1493, el bisbe de Girona Berenguier de Pau comparà Ferran amb Jesucrist, ja que venia a sanar-los com Jesús guarí el paralític; Jaume VICENS VIVES, *Ferran II i la Ciutat de Barcelona*, Barcelona, Emporium, 1937, p. 178.

relleu els estudis d'Eulàlia Duran, Joan Requesens o Alain Milhou.⁴ Ferran és obertament reconegut com el «monarca universal» dels «últims temps» que, segons diversos corrents mil·lenaristes, havia de derrotar el mal, posar fi al regnat de l'Anticrist i inaugurar un període de mil anys de pau i prosperitat anteriors a la fi del món. Ell restauraria l'esplendor de l'antiga cristiandat —al·lusió directa a l'expulsió de jueus i musulmans— i implantaria la justícia arreu. Les figures del Nou David, l'Encobert i altres amb què s'identificava el monarca es relacionaven amb la reforma de l'Església, la reconquesta de Jerusalem i la conversió d'infidels i pagans.

Com deia el manuscrit d'un d'aquests autors, el morisc Alonso de Jaén, escrit abans de 1490, Ferran alliberaria la fe cristiana no sols del «turco temporal», sinó també del «turco espiritual» que són els reis, els nobles, els eclesiàstics, els governants, els jutges i els mercaders depravats, que no compleixen amb els preceptes i les obligacions de llurs estats.⁵ En el text d'Alonso de Jaén, fins i tot la «Sancta Fe Cathòlica» escriu una carta d'agraïment a Ferran i Isabel remerciant-los de «la sentència que avéis dado contra mis enemigos los malos eclesiásticos, contra los ereges, contra los malos frayles y monjas». Per això, l'Encobert manarà que tornin a presó els «cardenales, arçobispos, obispos e perlados, arcedianos, canónigos y clérigos», que són «los mayores malfechores» de la cristiandat. Ell censurarà els seus vicis, tot mostrant-los l'ideal de clergue consagrat als pobres, amarat de fe, pietat, justícia, caritat i paciència.⁶

En atorgar el títol de Reis Catòlics a Ferran i Isabel, el mateix papa Alexandre VI va sancionar oficialment aquest corrent d'opinió. La butlla *Si convenit*, el 19 de desembre de 1496, al·lega diversos motius per recompensar l'ortodòxia i la pietat de tots dos monarques: han sabut restablir la pau i la unitat dels seus pobles; han aconseguit recuperar Granada, amb la intenció de propagar la fe catòlica i glorificar Déu; han expulsat dels seus regnes els jueus, enemics interns de la religió;

4. Eulàlia DURAN i Joan REQUESENS, *Profecia i poder al Renaixement: Textos profètics catalans favorables a Ferran el Catòlic*, València, Edicions Tres i Quatre, 1997; Eulàlia DURAN, *Simbologia política catalana a l'inici dels temps moderns: Discurs de recepció pública a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres, 1987; Eulàlia DURAN, «La Cort Reial com a centre de propaganda monàrquica: la participació morisca en l'exaltació messiànica dels Reis Catòlics», *Pedralbes* (Barcelona), núm. 13-II (1993), p. 505-514; Eulàlia DURAN, «Una singular narració coetània del procés d'unificació de les corones de Castella i Aragó sota els Reis Catòlics en clau de fauna d'animals», a *Miscel·lània en homenatge a Joan Ainaud de Lasarte*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1998-1999, p. 459-468; Alain MILHOU, «La chauve-souris, le Nouveau David et le roi caché (trois images de l'empereur des derniers temps dans le monde ibérique: XIIIe-XVIIe)», *Mélanges de la Casa de Velázquez* (Madrid), núm. 18 (1982), p. 61-78; Alain MILHOU, *Colón y su mentalidad mesiánica en el ambiente franciscanista español*, Valladolid, Casa Museo de Colón i Universidad de Valladolid, 1983.

5. Eulàlia DURAN i Joan REQUESENS, *Profecia...*, p. 159-160.

6. Eulàlia DURAN i Joan REQUESENS, *Profecia...*, p. 182-187.

han restablert la dignitat del pontífex i recuperat el regne de Sicília, que pertany a l'Església romana, i preparen una guerra contra els infidels d'Àfrica. L'exemple —afegeix el papa— que donen als altres monarques en emprar les seves forces al servei de la fe, així com l'esperança que la seva devoció continuï reportant fruits a la cristiandat els fan mereixedors del títol de «Catòlics».⁷

No podem deixar de notar l'element de prestigi i propaganda amb què aquests textos, els mil·lenaristes i el pontífex, envolten la figura reial. La imatge d'uns monarques que semblen unguits per Déu reforça les tendències absolutistes de la seva política.⁸ La conquesta de Granada, l'expulsió dels jueus, les reformes religioses o la fundació de la Inquisició poden aparèixer com la materialització providencial de la unitat religiosa profetitzada a Ferran II. Els elements fonamentals de la política dels reis apareixen sublimats, inscrits en una mena de pla diví de caire messiànic.

2. UNA «REFORMA ESPANYOLA»?

El que potser sorprèn més és la transposició tan àmplia i perdurable d'aquesta visió a la historiografia. Ha existit durant el darrer segle i mig un corrent historiogràfic segons el qual la Contrareforma o Reforma catòlica va ser un fenomen espanyol forjat en temps dels Reis Catòlics que posteriorment els Àustries van extrapol·lar a la resta del món. Diu aquesta teoria que la reforma del clergat empresa per Ferran i Isabel, junt amb el cardenal Cisneros, va propiciar un clergat moralment reformat i culturalment instruït que, en un primer temps, impedi la penetració del luteranisme als seus regnes i, en un segon temps, va ser exportat a tot Europa i Amèrica, gràcies als esforços polítics, religiosos i militars de la monarquia hispànica.

La base d'aquesta opinió rau, sens dubte, en molts textos de l'època moderna que exalçaven l'actitud dels reis hispànics en defensa de la fe catòlica. Però qui va aconseguir fer-ne una presentació historiogràfica més completa i sistematitzada va ser Marcelino Menéndez Pelayo en la seva coneguda *Historia de los heterodoxos españoles*, publicada originalment entre 1880 i 1882 i després diverses vegades editada i revisada. La idea de Menéndez Pelayo, com és notori, passa per una penetració completa entre catolicisme —entès, molt principalment, com a fidelitat a Roma— i unitat nacional espanyola. Per a ell, el segle XVI marca l'apogeu d'aquesta identificació, quan el vigor de la religió a Espanya garanteix la supervivència del catolicisme enfront de la Reforma protestant:

7. Eusebio REY, «La bula de Alejandro VI otorgando el título de Católicos a Fernando e Isabel», *Razón y Fe* (Madrid), núm. 146 (1952), p. 59-75 i 324-347.

8. Sobre l'ús de models religiosos pels monarques de l'edat moderna, vegeu Antoni SIMON I TARRÉS, *La Bíblia en el pensament política català i hispànic de l'època de la raó d'estat*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2016.

La reforma de los regulares, vigorosamente iniciada por Cisneros, fue razón poderosísima de que el protestantismo no arraigara en España, por lo mismo que los abusos eran menores y que había una legión compacta y austera para resistir a toda tentativa de cisma. Dulce es apartar los ojos del miserable luteranismo español, para fijarlos en aquella serie de venerables figuras de reformadores y fundadores.

Un cop garantida la defensa del solar hispànic, a mitjan segle XVI, la plèiade de bisbes, teòlegs i missioners espanyols enviats per Carles V liderarien la recuperació del catolicisme universal a partir del Concili de Trento, que, segons una expressió de Menéndez Pelayo que va fer fortuna, «fue tan ecuménico como español».⁹ És obvi que el paroxisme d'aquesta visió va arribar amb el franquisme i el nacionalcatolicisme, quan les idees de Menéndez Pelayo, entre d'altres, es van difondre per l'Espanya de la postguerra¹⁰ i van ser popularitzades a través dels manuals escolars.¹¹

Pel que fa a la nostra comprensió del Concili de Trento, la celebració del Concili Vaticà II va permetre revisar-ne tota la historiografia. Però en el pensament espanyol va romandre la idea, en la meua opinió errònia, que Trento simplement va estendre a la resta del catolicisme les reformes que Ferran, Isabel i Cisneros havien implementat en el trànsit dels segles XV al XVI. Hi havia existit una «Reforma espanyola» que havia impedit tant la degradació del catolicisme hispànic com l'entrada de la Reforma luterana i que s'havia estès a tot Amèrica mitjançant l'impuls missioner.¹²

Dissortadament, la commemoració del cinquè centenari de la mort d'Isabel la Catòlica el 2004 no va servir per a augmentar significativament el nostre coneixe-

9. Marcelino MENÉNDEZ PELAYO, *Historia de los heterodoxos españoles*, vol. IV, Madrid, Editora Nacional, 1963, p. 406. Sobre aquest caràcter «espanyol» del Concili de Trento, vegeu Ignasi FERNÁNDEZ TERRICABRAS, «As Spanish as it was Ecumenical: Was the Catholic Reformation a Spanish Event?», a Peter OPITZ (ed.), *The Myth of the Reformation*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2013, p. 32-58.

10. Antonio SANTOVEÑA SETIÉN, *Menéndez Pelayo y las derechas en España*, Santander, Ayuntamiento de Santander, 1994, p. 217-226.

11. Rafael VALLS MONTÉS, *Historiografía escolar española: siglos XIX-XXI*, Madrid, UNED, 2007, p. 121-142. D'una manera més general, vegeu: Ferran GALLEGU, «Construyendo el pasado. La identidad del 18 de julio y la reflexión histórica sobre la historia moderna en los años 40», a Ferran GALLEGU i Francisco MORENTE VALERO (ed.), *Rebeldes y reaccionarios: Intelectuales, fascismo y derecha radical en Europa*, Barcelona, El Viejo Topo, 2011, p. 281-338; Gonzalo PASAMAR ALZURIA, «El tratamiento historiográfico e ideológico del siglo XVI en la posguerra española (1940-1950)», a Jerónimo Zurita. *Su época y su escuela: Congreso nacional*, Saragossa, Institución Fernando el Católico i Diputación Provincial, 1983, p. 393-400; Gonzalo PASAMAR ALZURIA, *Historiografía e ideología en la postguerra española: La ruptura de la tradición liberal*, Saragossa, Prensas Universitarias, 1991, p. 320-323.

12. L'expressió «Reforma espanyola» apareix sovint a la historiografia. Vegeu, per exemple, Bartolomé ESCANDELL BONET, «Cisneros en los orígenes de la Reforma española», a *Estudios cisnerianos*, Alcalá de Henares, Universidad de Alcalá de Henares, 1990, p. 113-129.

ment sobre la política religiosa dels monarques. Hi va haver, sí, aportacions sobre la fundació de la Inquisició, l'expulsió dels jueus o la política envers els musulmans al regne de Granada, basada en l'antagonisme entre l'actitud d'Hernando de Talavera i la de Cisneros.¹³ Però en el tema de les reformes eclesiàstiques i de la religiositat, fonamentalment es van repetir els arguments —i els tòpics— ja coneguts i va haver-hi poques aportacions a partir de l'estudi de noves fonts primàries.¹⁴ Hom va tornar a enumerar, per exemple, les decisions preses per les assemblees del clergat de Castella sobre matèries que, certament, reapareixeran a Trento: els mecanismes disciplinaris dels bisbes sobre els rectors; les mesures per assegurar un clergat intruït, honest i conscient dels seus deures pastorals; les disposicions sobre l'ensenyament i la predicació dels aspectes bàsics de la fe...¹⁵

Però, constitueixen aquestes mesures una «Reforma espanyola»? En primer lloc, falten estudis comparatius amb altres regnes, car una visió més internacional permetria veure, segurament, que a diversos llocs es van formular programes semblants i que les reformes dels Reis Catòlics responen, en realitat, a unes aspiracions generals de reforma comunes a molts catòlics a tot Europa almenys des del segle XIV. Diversos historiadors han parlat d'un ambient de «Prereforma» que constituïria el substrat bàsic en el qual pouarien les seves aspiracions tant la Reforma protestant com la catòlica. Un moviment general en el qual, junt amb la política religiosa dels Reis Catòlics, hi hauria, entre d'altres, la de Carles VIII a França o la de Savonarola a Florència, i tota l'empenta reformadora de la *Devotio Moderna* i d'Erasme als Països Baixos o de Lefèvre d'Étaples i el cercle de Meaux a França.¹⁶

En segon lloc, no hi ha constància del fet que els decrets sinodals i altres mesures semblants tinguessin un efecte ni general ni durador. Ans al contrari, trobem

13. Ángel ALCALÁ, «Política religiosa de los Reyes Católicos. La Inquisición. La expulsión de los judíos», a Julio VALDEÓN BARUQUE (ed.), *Isabel la Católica y la política*, Valladolid, Ámbito i Instituto de Historia Simancas, 2001, p. 117-155; Antonio RUBIAL GARCÍA, «Isabel de Castilla y los movimientos religiosos en España durante su reinado. Su impacto en América», a Julio VALDEÓN BARUQUE (ed.), *Isabel la Católica...*, p. 351-361; Margarita CANTERA MONTENEGRO, «Las órdenes religiosas», a Miguel Ángel LADERO QUESADA (ed.), *El mundo social de Isabel la Católica: La sociedad castellana a finales del siglo XV*, Madrid, Dykinson, 2004, p. 113-126.

14. Una notable excepció és Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI y los Reyes Católicos: Relaciones político-eclesiásticas (1492-1503)*, Roma, Pontificia Università della Santa Croce, 2005, però cal tenir en compte que el tema d'estudi és la relació dels Reis Catòlics amb la Santa Seu, no l'anàlisi sobre el terreny de les reformes empreses pels monarques.

15. José SÁNCHEZ HERRERO, «El clero en tiempos de Isabel I de Castilla», a Julio VALDEÓN BARUQUE (ed.), *Sociedad y economía en tiempos de Isabel la Católica*, Valladolid, Ámbito i Instituto de Historia Simancas, 2002, p. 151-181; José Manuel NIETO SORIA, «El clero secular», a Miguel Ángel LADERO QUESADA (ed.), *El mundo social...*, p. 95-111.

16. Hubert JEDIN, *Riforma Cattolica o Controriforma?*, 5a ed., Brescia, Morcelliana, 1995; Marc VENARD, «Réforme, Réformation, Préréforme, Contre-Réforme... Étude de vocabulaire chez les historiens récents de langue française», a *Historiographie de la Réforme*, París, Neuchâtel i Mont-real, Delachaux et Niestlé, 1977, p. 352-365.

molts exemples de resistències de tota mena (mentals, socials, financeres, polítiques...) començant per sectors recalcitrants del clergat i continuant per grups molt amplis de la societat que no se sentien identificats amb els canvis religiosos proposats pels reformadors ni amb les seves conseqüències socials, com veurem més endavant en parlar de la reforma de les religioses. Com diu un dels millors coneixedors del clergat espanyol de l'època, Arturo Morgado, «la situación de la Iglesia española durante el siglo xvi podía ser tan deplorable como la de cualquier otro país católico».¹⁷

El millor coneixedor de la política eclesiàstica del cardenal Cisneros, José García Oro, indicava ja clarament el 1971 que calia empeltar-la en els «poderosos focos de reforma» apareguts a diversos països des del segle xiv, en bona part a causa del desencís provocat en constatar que el papat no tenia cap voluntat de liderar una reforma general. Els Reis Catòlics haurien intentat sistematitzar i promoure una sèrie de realitzacions, algunes de particulars —relatives a ordes religiosos concrets, per exemple— i unes altres de generals —els intents de controlar el nomenament dels bisbes, per exemple. A la pràctica, el resultat hauria estat desigual, si no frustrant:

Al examinar en su conjunto esta suma de proyectos y empresas [escriu García Oro], conviene distinguir muy bien entre las ideas y los hechos. Las primeras son amplias, claras y consecuentes. Los segundos son más bien fragmentarios, oscuros y complicados. El resultado, por cierto, es sensiblemente diferente del que podría esperarse y preverse.

De manera que «cuando se estudia su eco real en los hechos históricos y especialmente en el balance objetivo de los éxitos», cal concloure que els monarques «no consiguieron avances considerables» en qüestions de jurisdicció i de reforma a causa de les resistències del clergat.

Parece, por consiguiente, exagerado hablar de una reforma del clero por los Reyes Católicos [...]. Lo acertado parece ser afirmar la existencia de un vasto plan de reformas eclesiásticas en los designios políticos de los reyes que cristalizó de hecho en algunas reformas de carácter jurídico y, sobre todo, en un apoyo decidido a los movimientos reformadores ya existentes en sus reinos.¹⁸

17. Arturo MORGADO GARCÍA, *Ser clérigo en la España del Antiguo Régimen*, Cadis, Universidad de Cádiz, 2000, p. 16; significativament, el capítol s'intitula «Las insuficiencias de la Prerreforma».

18. José GARCÍA ORO, *Cisneros y la reforma del clero español en tiempo de los Reyes Católicos*, Madrid, CSIC, 1971, p. 351-354; José GARCÍA ORO, *La reforma de los religiosos españoles en tiempos de los Reyes Católicos*, Valladolid, Instituto Isabel la Católica, 1969 i, més recentment, José GARCÍA ORO, *Cisneros: Un cardenal reformista en el trono de España (1436-1517)*, Barcelona, Planeta De Agostini, 2005.

Hi ha hagut, en efecte, historiadors prestigiosos del regnat de Ferran i Isabel, com ara Tarsicio de Azcona¹⁹ o García Oro mateix, que des de fa temps han cridat l'atenció tant sobre l'abast incomplet de les reformes empreses pels Reis Catòlics i prosseguides pel cardenal Francisco Jiménez de Cisneros com sobre el seu caràcter polític ambivalent. Si d'una banda es volia, sens dubte, sanejar moralment el clergat i satisfer les ànsies de reforma d'un sector més compromès de la població, de l'altra, la reforma havia de permetre controlar les estructures eclesiàstiques i garantir la fidelitat de l'influent estament eclesiàstic, dins el marc d'un programa d'afirmació del poder del monarca sobre la societat. En són un clar exemple les contínues pressions sobre el papat per a obtenir el dret de presentació dels bisbes dels regnes hispànics;²⁰ els reis busquen, en general, garantir el nomenament de prelats dignes i reformats, però també impedir l'intervencionisme pontifici en els seus regnes i assegurar que les fortalezes, les senyories i les rendes dels bisbats no seran utilitzades contra la Corona. Cal entendre de la mateixa manera les actuacions sobre els ordes regulars per assegurar la difusió dels moviments observants.

Compartim les conclusions de García Oro: el regnat dels Reis Catòlics permet la difusió i l'amplificació d'uns ideals de reforma que són, de fet, anteriors a ells i la realització efectiva dels quals serà posterior. La seva aportació consisteix a propiciar un clima obert a les reformes eclesiàstiques i sistematitzar un pla general de reforma que, a la pràctica, no es consumà més enllà d'un seguit d'iniciatives concretes i d'efecte limitat, en una diòcesi o en una altra, en un orde religiós o en un altre.

3. LA SITUACIÓ DE CATALUNYA

És des d'aquest punt de vista que caldria analitzar la política religiosa dels Reis Catòlics a Catalunya en particular i a la Corona d'Aragó en general, molt menys coneguda encara que la desenvolupada a la Corona de Castella. Hi ha un seguit de focus de reforma, amb el suport dels monarques, que malden per difondre unes idees que no arriben a escampar-se d'una manera generalitzada.

En el cas del clergat regular, aquest suport es materialitza en l'ajut dels reis als moviments dits observants que, en diferents ordes religiosos, reclamen el retorn a «l'observança» de les regles primitives i l'eliminació de les concessions fetes per diversos papes als frares i monges dits «claustrals» o conventuals que suavitzen el rigor de la vida religiosa.

19. Tarsicio de AZCONA, *Isabel la Católica: Estudio crítico de su vida y de su reinado*, Madrid, BAC, 1964. Vegeu, més recentment, Álvaro FERNÁNDEZ DE CÓRDOVA MIRALLES, *Alejandro VI...*, p. 605-623.

20. Tarsicio de AZCONA, *La elección y reforma del episcopado español en tiempo de los Reyes Católicos*, Madrid, CSIC, 1960.

Prenem l'exemple de l'orde dels benedictins. La Congregació de Sant Benet de Valladolid, observant, que dominava els monestirs castellans intentava estendre's entre els monestirs de Navarra i la Corona d'Aragó. Aquests establiments conformaven la Congregació Claustral Tarraconense i Cesaraugustana, amb regles menys severes, que els observants consideraven una relaxació i una traïció a l'esperit genuí de la regla de Sant Benet.

Ferran II forçà el pas de l'abadia de Montserrat a la Congregació de Valladolid. Gràcies a això, aquest monestir esdevingué un focus de reforma, propagador de la *Devotio moderna* i dels corrents espirituals més avançats de l'Europa del moment. Montserrat irradiava una àmplia influència més enllà de les fronteres del Principat i del regnat de Ferran com ho demostraria, anys a venir, l'estada d'Ignasi de Loiola. No és només, com hom ha dit sovint, la tasca fonamental desenvolupada per l'abat García Jiménez de Cisneros, cosí del cardenal, i la influència de la seva famosa obra *Exercitatorio de la vida spiritual* (1500), que conegué nombroses edicions en diverses llengües.²¹ Ni tampoc la rellevant tasca de la impremta a Montserrat a partir de 1499.²² És sobretot l'acció continuada de quatre abats successius d'una forta empena reformadora: Joan de Peralta (1483-1493), García Jiménez de Cisneros (1493-1510), Pere Muñoz (1510-1512) i Pere de Burgos (1512-1536).

Però cal veure les altres cares, no tan esplendoroses, del que succeí. En primer lloc, les fortes tensions al si de la comunitat. Les temptatives de Joan de Peralta d'introduir una reforma observant a la manera de la congregació italiana de Santa Justina o de fer venir alguns monjos de Valladolid fracassaren, malgrat el suport dels Reis Catòlics.²³ Aleshores, aquests demanaren i obtingueren d'Alexandre VI l'annexió pura i simple de Montserrat a la congregació de Sant Benet de Valladolid. L'abat Peralta, que s'hi oposava, fou convenientment apartat mitjançant la seva promoció al bisbat de Vic. El 28 de juny de 1493, Juan de San Juan, prior de Valladolid, i tretze monjos més prengueren possessió del monestir i el 3 de juliol elegiren prior Cisneros.²⁴ Montserrat quedà certament subjecta a un règim d'observança molts més estricte i reformat del que tenia abans i del que es vivia a les altres institucions benedictines catalanes: clausura perpètua, oració metòdica, prohibició d'abats comendataris, priors biennals —abats triennals a partir

21. García M. COLOMBÀS, *Un reformador benedictino en tiempo de los Reyes Católicos: García Jiménez de Cisneros, abad de Montserrat*, Montserrat, Abadía de Montserrat, 1955.

22. Anselm M. ALBAREDA, «La impremta de Montserrat, segles xv-xvi», *Analecta Montserratensia* (Montserrat), núm. 2 (1918), p. 13-166.

23. Sobre la fonamental tasca de reforma de Peralta, esdevingut abat després del mandat de l'absent cardenal Della Rovere, nebot del papa Sixt IV, i de les destrosses provocades per les guerres remences, vegeu Anselm M. ALBAREDA, «Intervenció de l'abat Joan de Peralta i dels Reis Catòlics en la reforma de Montserrat (1479-1493)», *Analecta Montserratensia* (Montserrat), núm. 8 (1954-1955), p. 1-90.

24. García M. COLOMBÀS, «Documentos sobre la sujeción del monasterio de Monserrat al de San Benito de Valladolid», *Analecta Montserratensia* (Montserrat), núm. 8 (1954-1955), p. 91-124.

de 1497—, ascetisme rigorós, més vida comunitària... Però al preu de la dispersió de la comunitat anterior i de disputes internes contínues des d'aleshores entre els monjos provinents de Castella i els naturals de Catalunya.

En segon lloc, en el cas de Montserrat, pot passar que l'arbre no ens deixi veure el bosc. Montserrat era un sol monestir segregat de la Congregació Claustral Tarraconense i Cesaraugustana, que agrupava, entre d'altres, més d'una vintena de monestirs catalans. Els intents de Ferran el Catòlic perquè els abats de Montserrat dirigissin una reforma del benedictins claustrals fracassaren reiteradament davant la resistència organitzada des dels mateixos capítols de la congregació claustral contra els monjos «intrusos».²⁵ Les visites que seguint les instruccions de Ferran realitzà l'abat Cisneros a partir de 1503 afectaren alguns dels monestirs més importants, com Ripoll o Sant Cugat, on Cisneros volgué implantar l'observança de Valladolid i obligà a marxar els monjos que no l'acceptaven. Però el rei i l'abat hagueren de moderar les seves pretensions i admetre una concòrdia entre observants i claustrals signada el 1506. En el capítol provincial de 1507, els abats claustrals, a instàncies de Cisneros, acceptaren unes mínimes constitucions de reforma, sense perdre, però, la seva entitat pròpia. La pressió observant, en suma, donà uns fruits magres, entre el quals que Santa Cecília de Montserrat (1504) i Sant Genís de Fontanes (1507) passaren sota la dependència de l'abadia de Montserrat i que l'abadia de Sant Feliu de Guíxols acceptà els visitadors montserratins (1510), preludi del seu pas a la Congregació de Valladolid el 1521. Les resistències venien també de Roma: el rei, per exemple, va haver d'aconseguir que el cardenal de Santa Prudenciana renunciés al seu nomenament pel papa com a abat de Sant Feliu de Guíxols el 1509 a canvi d'una pensió vitalícia. A la mort de García de Cisneros, Ferran gestionà que la Santa Seu nomenés visitadors de la congregació claustral el seus successors a Montserrat, primer Pere Muñoz i després Pere de Burgos. Durant el regnat de Ferran II, els monestirs de la congregació benedictina claustral estigueren sotmesos, a la pràctica, a una dualitat de jurisdiccions —l'ordinària pròpia i la dels visitadors apostòlics montserratins— i, tanmateix, no es materialitzà mai el pas a l'observança de la congregació claustral, ans al contrari.

També les monges benedictines van ser sotmeses a fortes tensions, dins el marc de l'ambiciós programa de reforma dissenyat per al conjunt de monestirs i convents femenins catalans per Ferran i per Isabel i autoritzat per Alexandre VI,

25. Ernest ZARAGOZA I PASCUAL, *Història de la Congregació Benedictina Claustral Tarraconense (1215-1835)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2004, p. 80; en general, seguim p. 70-91; Ernest ZARAGOZA I PASCUAL, *Catàleg dels monestirs catalans*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997. Vegeu també Antoni M. TOBELLA, «Cronologia dels Capítols de la Congregació Claustral Tarraconense i Cesaraugustana (primera part: 1219-1661)», *Analecta Montserratensis* (Montserrat), núm. 10 (1964), p. 221-398.

que Tarsicio d'Azcona ha posat en relleu en diversos estudis.²⁶ Després d'unes primeres temptatives poc reeixides, el 1493, els reis, des de Montserrat, nomenaren visitadors de tots els monestirs femenins catalans —excepte els del bisbat de Lleida, que serien reformats pels visitadors d'Aragó— a Juan Daza, degà de la catedral de Jaén, i fra Miquel Fenals, superior dels franciscans observants de Mallorca, i els donaren instruccions precises per escrit sobre la tasca que havien de realitzar. L'objectiu principal era establir una clausura estricta en aquests establiments, recloent-hi les religioses i evitant l'entrada de persones foranes. Però l'existència d'unes inspeccions («visites») exteriors completament alienes al funcionament ordinari de cada orde no deixà de suscitar vives oposicions. Al monestir benedictí de Sant Pere de les Puel·les, amb una comunitat entroncada amb les principals famílies barcelonines, la resistència de l'abadessa Constança de Peguera, amb el suport de juristes prestigiosos i dels consellers de la ciutat, forçà el seu judici i destitució. El mateix va passar al monestir cistercenc de Valldonzella amb l'abadessa Caterina Boïl de Boixadors. La mà dura dels visitadors als monestirs barcelonins afavorí l'acceptació de les constitucions de reforma que volien imposar als establiments de tots dos ordes a la resta del Principat.²⁷

La institució en què les tensions entre els claustrals i els observants van atènyer unes cotes més altes va ser el franciscanisme, fins al punt que, el 1517, la Santa Seu n'acordà la separació en dos ordes diferents.²⁸ Els Reis Catòlics promogueren una activa política de promoció de l'observança en detriment de la conventualitat, a la qual no va ser aliè el seu principal conseller, el cardenal Francisco Jiménez de Cisneros, que era franciscà observant, nomenat pel papa, el 1496, comissari general per a reformar totes les comunitats franciscanes de les dues corones. Els visitadors enviats per Cisneros i pel dominic Diego de Deza, així com els enviats a partir de 1502 pel cartoixà Lluís Mercader, trobaren fortes resistències als convents. I el 1512, quan Ferran II imposà l'elecció com a provincial franciscà d'Aragó d'un observant, fra Martín de Oriz, a Catalunya hi havia encara onze comunitats de frares conventuals i deu d'observants. Tampoc prosperaren les gestions sobre el terreny del ministre general franciscà Egidio Delfini per a unir jeràrquicament la conventualitat i l'observança franciscanes. Delfini, que fins i tot presidí un capítol de la província d'Aragó a Barcelona el 1503, tingué el suport de Ferran II a la Corona d'Aragó —però només tardanament d'Isabel i de Cisneros a la de Castella. El fra-

26. Una síntesi a Tarsicio de AZCONA, *Isabel la Católica...*, p. 598-602.

27. Tarsicio de AZCONA, «Reforma de religiosas benedictinas y cistercienses de Cataluña en tiempo de los Reyes Católicos», *Studia Monastica* (Montserrat), núm. 9-I (1967), p. 75-165.

28. Una visió general a Sor María Victoria TRIVIÑO, OSC, «Clarisas y franciscanos catalanes hasta 1567», a Gonzalo FERNÁNDEZ-GALLARDO, *Los Franciscanos Conventuales en España: II Congreso Internacional sobre el Franciscanismo en la Península Ibérica*, Madrid, Asociación Hispánica de Estudios Franciscanos, 2006, p. 61-84.

càs dels projectes del general Delfini, sabotejats des de l'interior de l'orde, precipità la fractura de 1517.²⁹

Una atenció especial ha merescut l'estudi dels problemes de la branca femenina, en la qual la participació dels reis fou més directa. Els visitadors Juan Daza i fra Miquel Fenals, dels quals ja hem parlat, recorregueren els convents catalans de clarisses entre novembre de 1493 i agost de 1495 i intentaren introduir constitucions i ordinacions, imposant-hi l'estricta clausura —sense tolerar ni la sortida de les monges ni l'entrada d'estranyes—, l'ús comunitari del dormitori, el menjador i la infermeria, així com l'eliminació de la propietat privada i de les serventes particulars de les monges de més prosàpia.³⁰

Sabem que, a Barcelona, les comunitats resistiren contra la intromissió. Al convent de Santa Clara i Sant Antoni, els visitadors acabaren privant l'abadessa de l'ofici, presidint un capítol que nomenà una «administradora» i donant unes noves constitucions. Les tensions es reproduïren amb els visitadors nomenats per succeir Daza i Fenals, amb la intenció declarada d'aconseguir el pas del convent a l'observança. Però les monges obtingueren que el 1501 Alexandre VI confirmés les antigues constitucions prèvies a les reformes. Quan el 1503 el ministre general franciscà fra Egidio Delfini, de pas per la ciutat, inspeccionà el monestir, les monges presentaren recurs, però mantenint l'apel·lació en secret a causa de la presència del rei a Barcelona, «lo qual és lo cap de tot e mane e vol axi se faça».³¹ Enemistades tant amb els franciscans observants com amb els conventuals, les monges de Santa Clara gestionaren a Roma una mesura realment inusitada: abandonar l'orde franciscà i passar-se al benedictí i a la Congregació Claustral Tarraconense i Cesaraugustana, a partir de 1515, no sense molts litigis.

També a l'aristocràtic monestir de Pedralbes la resistència de l'abadessa sor Violant de Montcada a acceptar les reformes ordenades pels visitadors Daza i Fenals menà aquests a destituir-la el 1495.³² Expulsada sor Violant del convent, la nova abadessa va ser sor Teresa Enríquez, cosina del rei i filla de l'almirall de Cas-

29. Tarsicio de AZCONA, «Reforma de la Provincia Franciscana de la Corona de Aragón en tiempo de los Reyes Católicos», *Estudios Franciscanos* (Barcelona), núm. 71 (1970), p. 245-343. Vegeu també Tarsicio de AZCONA, «Nuevos documentos sobre la reforma de la Orden franciscana en tiempo del Ministro General Egidio Delfini», *Estudios Franciscanos* (Barcelona), núm. 67 (1966), p. 267-300.

30. Tarsicio de AZCONA, «Reforma de las clarisas de Cataluña en tiempo de los Reyes Católicos», *Collectanea Franciscana* (Roma), núm. 27-1 (1957), p. 5-51.

31. Seguim Tarsicio de AZCONA, «Paso del monasterio de Santa Clara de Barcelona a la regla benedictina (1512-1518)», *Collectanea Franciscana* (Roma), núm. 38/1-2 (1968), p. 78-134; citació a la p. 105.

32. Seguim Cristina SANJUST I LATORRE, *L'Obra del Reial Monestir de Santa Maria de Pedralbes, des de la seva fundació fins al segle XVI: Un monestir reial per a l'orde de les clarisses a Catalunya*, Bellaterra, Universitat Autònoma de Barcelona, 2010, p. 72-83. Vegeu també Tarsicio de AZCONA, «Nuevos documentos sobre la reforma del monasterio de Santa Clara de Pedralbes en tiempo de los Reyes Católicos», *Estudios Franciscanos* (Barcelona), núm. 69 (1968), p. 311-335.

tella, que per ordre del monarca va deixar el seu convent de Palència i amb monges observants de Palència i Saragossa va repoblar Pedralbes, amb les consegüents tensions entre les monges nouvingudes, observants i forasteres, i les que ja hi vivien, conventuals i catalanes. El 1504, malgrat l'oposició explícita de Ferran II, sor Violant obtingué sentència favorable en el plet que havia interposat a Roma contra Enríquez i fou restituïda com a abadessa, tot i que la presa de possessió oficial no tingué lloc fins al 1507. Els frares observants que des del «conventet» annex al monestir vetllaven espiritualment per les monges també van ser substituïts un altre cop per franciscans conventuals³³ i les monges castellanques se n'anaren a la seva terra. Sor Teresa Enríquez es retirà a un monestir de jerònimes, malgrat els intents de Ferran II perquè tornés a Pedralbes. En efecte, el rei, sentint-se desautoritzat, continuà pressionant el papa i els consellers de Barcelona perquè el convent tornés a l'observança. Obtingué, el 1510, que Juli II deposés sor Violant i nomenés com a abadessa sor Maria d'Aragó, filla natural de Ferran, priora del convent agustiniana de Madrigal de las Altas Torres. Sor Maria es resistí tant com va poder i no arribà a Pedralbes fins al 1514, junt amb algunes monges que l'acompanyaven, poc abans que sor Violant morís, el 24 d'agost de 1514. Hagué de fer front a dures tensions, com la fugida de la major part de la comunitat uns dies després a unes cases dependents del monestir. Sor Maria inicià un seguit d'abadiats de monges externes que impulsaren la reforma a Pedralbes: la van succeir el 1520 sor Damiata de Mendoza, clarissa de Santa Caterina de Saragossa, i el 1521, sor Teresa de Cardona, cosina del rei, monja del convent de Santa Maria de Jerusalem de Barcelona, que ja va tornar a ser elegida per les monges i que amb el seu llarg mandat, fins al 1562, va retornar la normalitat al monestir.

Coneixem molt menys el resultat de les visites als monestirs de clarisses fora de la capital. Daza i Fenals van conduir la seva reforma, a voltes tranquil·lament, com a Tarragona o a Girona, però d'una manera enèrgica quan van trobar resistència a les seves constitucions. El convent de Santa Maria de Jerusalem de Barcelona va ser repoblat amb clarisses valencianes i el de Castelló d'Empúries amb clarisses coletines de Gandia. A Vilafranca del Penedès van destituir l'abadessa. A Perpinyà, on no hi havia abadessa, van designar-hi una administradora. A Balaguer, van destituir el procurador del convent i li prohibiren parlar amb cap religiosa.³⁴ Després de tantes operacions, novament els resultats van ser magres.

És cert que també tenim relats d'establiments en què la vida regular sembla transcórrer amb una tranquil·la normalitat durant el regnat de Ferran II. Al monestir jerònim de Sant Jeroni de la Murtra, per exemple, la crònica de Francesc Talet

33. Anna CASTELLANO I TRESSERA, «Los franciscanos del “conventet” de Pedralbes (Barcelona)», a Gonzalo FERNÁNDEZ-GALLARDO, *Los Franciscanos...*, p. 149-158.

34. Tarsicio de AZCONA, «Reforma de las clarisas...», p. 5-51.

passa de puntetes sobre les dues visites extraordinàries patides el 1495 i 1496 a causa del fet que «no estava la mar tan sossegada com altres vegades».³⁵ No sembla, en tot cas, que la vida del cenobi s'hagi vist gaire afectada. D'altres ordes, en canvi, a falta de noves investigacions, semblen estar més a prop dels trasbalsos experimentats pels benedictins, els franciscans o les clarisses en aquelles mateixes dates.

Quelcom semblant es pot dir, pel poc que sabem, del clergat secular. Els intents reformadors d'alguns prelats —sembla que pocs—, amb més o menys energia i compromís, van donar uns resultats limitats. Maria Socorro Paradas Pena ha estudiat la tasca realitzada pel bisbe de Barcelona, el dominic valencià Pere Garcia (1490-1505). És cert que els consellers de la ciutat van haver de demanar al rei que el forcés a tornar de Roma, on havia arribat a mestre de capella i prefecte de la Biblioteca Vaticana. Però, un cop present, Garcia va ser un bisbe conscient de les seves obligacions, que va emprendre algunes reformes en el camp de la litúrgia i visità les parròquies de la diòcesi. Ara bé, cal reconèixer que les seves actuacions no deixaren gaire empremta i que, per exemple, restà pràcticament al marge del principal problema que va tenir plantejada la diòcesi durant el seu mandat i en èpoques posteriors: la reforma dels monestirs femenins.³⁶

En tot cas, és evident que la reforma del clergat no és una qüestió merament eclesiàstica o que es pugui reduir a l'adopció de les mesures jurídiques pertinents per a imposar l'observança d'unes normes. L'exemple de les clarisses mostra bé que els vincles de les monges amb famílies de la noblesa o de les oligarquies urbanes expliquen el suport social i econòmic que troben moltes resistències als visitadors. I que cal també emmarcar aquestes disputes en les relacions, sovint tenses, entre la Corona i la Santa Seu, així com en la política d'afirmació del poder del rei enfront dels estaments i en l'oposició que desfermà entre les elits. A més, la transferència a Catalunya de clergues i monges de Castella o d'Aragó no deixava de ferir la susceptibilitat dels religiosos catalans i de generar tensions suplementàries.

4. CONCLUSIÓ

En conclusió, parafrasejant Serra i Postius, en la política religiosa dels Reis Catòlics no tot van ser prodigis ni meravelles. Hi va haver certament una política re-

35. Carles DÍAZ MARTÍ, *La primera crònica del Monestir de Sant Jeroni de la Murtra (1413-1604) de Francesc Talet*, Barcelona, Fundació Noguera, 2013, p. 260.

36. M.ª SOCORRO PARADAS PENA, «Pere García, Obispo de Barcelona (1490-2505) y dos cuestiones fundamentales: la actitud ante Fernando el Católico y la época de las reformas en España», a Enrique MARTÍNEZ RUIZ i Vicente SUÁREZ GRIMÓN (ed.), *Iglesia y sociedad en el Antiguo Régimen: III Reunión Científica de la Asociación Española de Historia Moderna*, Las Palmas, Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, 1994, p. 65-80; M.ª SOCORRO PARADAS PENA, «El Obispo de Barcelona en el tránsito del siglo xv al xvi; Pere García (1490-1505)», *Pedralbes* (Barcelona), núm. 13-II (1993), p. 123-132.

formadora decidida, de la qual els monarques esperaven sincerament un rèdit en termes de moralitat i d'espiritualitat, però també un benefici polític en el seu programa de control dels estaments i de consolidació del poder reial enfront de competidors interns i externs —el papa. Pel que fa a l'aspecte religiós, el vas de les reformes empreses pel Rei Catòlics pot ser vist mig ple o mig buit. Hi ha focus de reforma importants, el principal dels quals segurament és Montserrat, des dels quals s'intenten propagar els postulats d'una nova espiritualitat i d'un capteniment diferent del clergat. Deixant de banda actituds puntuals, aquestes reformes no troben un suport decidit ni perseverant dels bisbes ni de la Santa Seu. Per això, les reformes es revelen incapaces de vèncer inèrcies molt sòlidament arrelades, menys encara resistències organitzades, i aquesta és una diferència bàsica amb el que passarà a la segona meitat del segle XVI. Les temptatives de secundar els moviments observants en contra dels claustrals, els projectes d'imposar per la força la clausura religiosa femenina, les reformes litúrgiques o els intents de disciplinar el clergat secular en alguns casos reïxen i en d'altres fracassen. En tot cas, la nostra comprensió d'aquestes mesures guanyaria si les consideréssim no com una singular i excepcional «Reforma espanyola», sinó com una de les manifestacions més completes dels diversos projectes de reforma que es vivien en diferents diòcesis i ordes durant el segle XV, allò que els historiadors han convingut a anomenar la «Prereforma».